

Yıldız, Yusuf, “15.-19. Yüzyıllar Arasında Osmanlı İmparatorluğu’nun Çerkezistan’daki İslamı Yayma Siyasetine Kısa Bir Bakış”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 7/13, ss.275-285.
DOI: 10.31765/karen.904291

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.
This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

15.-19. YÜZYILLAR ARASINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN ÇERKEZİSTAN’DAKI İSLAMI YAYMA SİYASETİNE KISA BİR BAKIŞ*

Yusuf YILDIZ**

* Araştırma Makalesi / Research Article

** Doç. Dr.,
T.C. Viyana Büyükelçiliği Eğitim
Müşavirliği, Eğitim Müşaviri,
Viyana/AVUSTURYA
✉ yusufyld78@gmail.com
ORCID : 0000-0002-6117-2688

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Kafkasya, Çerkezler, İslamı Yayma Siyaseti, Ferah Ali Paşa

Keywords: Ottoman Empire, Caucasus, Circassians, The Policy to spread Islam, Ferah Ali Pasha

Öz: Kadim bir Kafkasya halkı olan Çerkezlerin bilinen en eski dini inançları doğa dinleridir. 6. yüzyıldan itibaren Çerkezistan’da Hristiyanlık da yayılmış ve 15. yüzyıla kadar etkisini sürdürmüştür. Bölgede Altın Orda Devleti’nin etkisiyle 13. yüzyılda İslamın yayılışı devam etmiş, bu yayılma süreci, Osmanlı İmparatorluğu’nun 1453 yılında İstanbul’u fethinden sonra, bölgenin Hristiyanlığın kaynağından izole oluşu nedeniyle iyice hız kazanmıştır. Ancak 18. yüzyılda Çerkezistan’ın Rusların eline geçme tehlikesi ortaya çıkana kadar Osmanlı Yönetimi ağırlıklı olarak bölgedeki ekonomik ve siyasi çıkarlarına odaklanmış ve planlı ve sistematik bir İslamı yayma siyaseti izlememiştir. Rus tehlikesinin artması nedeniyle Çerkezleri kazanmayı amaçlayan Osmanlı Yönetimi, bu amaca öncelikle onlar arasında İslam’ı kuvvetlendirerek ulaşmaya çalışmıştır. Bu hedefe yönelik olarak 1780 yılında bölgeye gönderilen Ferah Ali Paşa, Çerkezlerin adetlerine ve yaşam tarzlarına saygılı bir siyaset izleyip onlara zengin hediyeler sunmak ve evlilikler yoluyla akrabalıklar kurmak suretiyle önemli başarılar elde etmiştir. Bölgenin Rusların eline geçişine kadar 19. yüzyılda da sürdürülen Osmanlı’nın başarılı İslamı yayma siyaseti sonucunda İslam Çerkezler arasındaki en yaygın din haline gelmiştir.

A BRIEF OVERVIEW OF THE OTTOMAN EMPIRE’S POLICY OF SPREADING ISLAM IN CIRCASSIA BETWEEN THE 15TH AND 19TH CENTURIES

Abstract: The oldest known religious beliefs of Circassians, an ancient Caucasian people, are natural religions. From the 6th century, Christianity also spread in Circassia and continued its influence until the 15th century. The spread of Islam continued in the region in the 13th century under the influence of the Golden Horde. After conquest of Istanbul in 1453 by the Ottomans, this spreading process accelerated due to the region’s isolation from the source of Christianity. However, until the risk arose that Circassia could fall into the hands of the Russians in the 18th century, the Ottoman government concentrated mainly on its economic and political interests in the region and did not pursue a planned and systematic policy to spread Islam there. The Ottoman government, which wanted to win over the Circassians because of the increasing Russian danger, tried to achieve this goal mainly by strengthening Isl-

Geliş Tarihi / Received Date: 27.03.2021

Kabul Tarihi / Accepted Date: 15.09.2021

am among them. Ferah Ali Pasha, who was sent to the region for this purpose in 1780, achieved great success by respecting the customs and lifestyle of Circassians, offering them rich gifts and building kinship ties through marriages. As a re-

sult of the successful policy of the Ottomans to spread Islam, which continued in the 19th century until the region was conquered by the Russians, Islam became the most common religion among Circassians.

Giriş

Kafkasya'nın en eski halklarından olan Çerkezler, Rus hakimiyetinden önce, Kafkas Dağları'nın iki yanı, Karadeniz'in doğu kıyıları, Orta Kuban, Taman Yarımadası'nı da içine alan Aşağı Kuban, Terek Nehri'nin batı kıyıları ve Kabardey Platosu'nu içine alan geniş bir bölgede yaşıyorlar ve birçok kabileden oluşuyorlardı.¹

Bilinen en eski dini inançları doğa dinleri olan Çerkezler, doğanın çok sayıda tanrı ve ruhlarla dolu olduğuna inanmışlardır. Çerkez inancına göre her orman, nehir ve dağın bir koruyucu ruhu vardı. Ruh, sadece insanda değil, canlı ve cansız nesnelere de bulunan bir varlıktı. Ölümle insan vücudunun hareketi son bulsa da yaşamı sona ermezdi. Ölümünden sonra insanın ruhu gökte ruh tanrısı Psat'ha tarafından yaşamı esnasındaki faaliyetleri nedeniyle cezalandırılır ya da kutsanırdı.² Şimşek, savaş ve adalet tanrısı Şeeble, ateş tanrısı Tleps, su, ırmak ve rüzgar tanrısı Sseozeres, seyyahlar tanrısı Sekutça ve ormanlar tanrısı Mesitça Çerkezlerin başlıca tanrılarıydı.³

Bizans İmparatorluğu aracılığıyla 6. yüzyıldan itibaren Çerkezler arasında Hristiyanlık da yayılmaya başlamış, 12. yüzyıla gelindiğinde bu süreç Gürcistan'ın etkisiyle hız kazanmıştır.⁴ 13. yüzyılın başlarında Batı Kafkasya'da Fransiskan ve Dominikan tarikatları kurulmuş ve misyonerler bölgede aktif rol oynamaya başlamışlardır. Papa XXII. Johannes 1320 yılında Kefe'de bir katedral açmıştır. 1439 yılında Çerkezlerin Taman'da ikamet eden iki Katolik piskopos ve bir başpiskoposa sahip oldukları nakledilmektedir.⁵

Çerkezler arasında Hristiyanlık yayılma imkanı bulabildiyse de doğa dinleri de varlığını sürdürmüştür. Nitekim 15. yüzyılda Kafkasya'da bulunan Dominikan Rahibi Johannes Galofontibus, Çerkezler arasında Hristiyanlığın yaygın olduğunu, ancak bu dinin Çerkez toplumunda oldukça zayıf ve yüzeysel kaldığını, doğa dinlerinin ise daha canlı olduğunu bildirmektedir.⁶

Zengin doğal kaynaklara sahip olan Çerkezistan, tarihte Bizans İmparatorluğu, Venedik, Ceneviz, Kırım Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu ve Rus Çarlığı gibi güçlerin ilgisini çekmiş ve bunlardan her biri belli bir dönem bölgede egemenlik kurmuştur. Elbette bu güçler bölgede kendi din, dil ve kültürlerini de yaymaya çalışmışlardır. Din faktörünün insanlar üzerinde egemenlik kurmadaki etkisinin farkında olan bu güçler, kendi dinlerinin bölgede egemen olması için özel bir çaba sarf etmişlerdir.

Çerkezistan, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilgisini 15. yüzyıldan itibaren Kafkasya ile ilk ilişkilerin kurulmasıyla birlikte çekmeye başlamıştır. Başlangıçta ekonomik ve siyasi çıkarlarına odaklanan Osmanlı Yönetimi Çerkezlerle sıkı ilişkiler kurma ihtiyacı hissetmemiştir. Fakat Ruslar, Çar I. Peter'in (1682-1725) 18. yüzyıl başlarında sıcak denizlere inerek Hindistan'a ulaşma planları neticesinde Kafkasya'ya yönelince, Çerkezistan'ın Rusların eline geçme tehlikesi baş göstermiş, bu nedenle Osmanlı Yönetimi Ruslara karşı Çerkezlerin sadakatini sağlamak için onlarla daha yakın ilişkiler kurmak zorunda kalmıştır. Bu çerçevede dinin önemli bir

¹ Yıldız, 2018: 220.

² Natho, 2019: 112-120.

³ Loewe, 1854: 6-7.

⁴ Quelquejay, Ayalon, Inalcık, 1965: 21-25.

⁵ Natho, 2019: 120.

⁶ Tardy, 1978: 92-94.

birleştirici unsur olduğunu gören Osmanlı Yönetimi, Çerkezleri, planlı bir İslamı yayma siyaseti çerçevesinde Müslümanlaştırarak kazanmaya çalışmıştır. Ancak bu siyasetin başarılı olması, bölgedeki Rus yayılcılığı, Hristiyanlığın etkisi, özellikle de Çerkez toplumunda doğa dinlerinin çok köklü oluşu nedeniyle kolay olmamıştır.

1. Çerkezistan'da Osmanlı Etkisinin Başlangıcı (15-17. Yüzyıl Arası)

Çerkezler arasında İslam'ın yayılma süreci, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya ve Kırım'a girişiyle hız kazanmıştır. İstanbul'un 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmesi ve Bizans İmparatorluğu'nun son bulmasının, Çerkezistan'da Hristiyanlığın yayılış süreci için bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu ve aynı yüzyılda Osmanlı himayesine giren Kırım Hanlığı tarafından Karadeniz kıyılarının fethi, Çerkezleri Hristiyanlığın kaynakları olan Gürcü Kilisesi, Katolik Kilisesi (Ceneviz vasıtasıyla) ve Bizans Kilisesi'nden koparmış ve Hristiyanlığı bölgede hemen hemen yok olma noktasına getirmiştir.

Osmanlı kaynakları bize, Doğu Karadeniz kıyılarının fethinden kısa bir süre sonra Osmanlı Yönetimi'nin bu bölgede bir İslamlaştırma siyaseti izlemeye başladığını göstermektedir. Cezeri Kasım Paşa, 1480 yılında Taman, Kefe ve Temrük'te birer cami yaptırmıştır.⁷ İslam'ın yayılış süreci özellikle Kırım Hanlığı vasıtasıyla kuzeyden güneye doğru ilerlemiştir. Osmanlı desteğini arkasına alan Kırım Hanlığı sık sık Batı Kafkasya'ya girmiş ve özellikle Çerkez kabilesi Kabardeyler için önemli bir tehlike haline gelmiştir. Kırımli mollalar Kabardey bölgelerinde gezerek İslam'ı yaymaya çalışmışlardır.⁸

Fahrettin Kırzıoğlu'nun araştırmalarına göre İslam'ı kabul eden ilk Çerkez kabilesi Kabardeyler'dir. Aynı yazara göre kaynaklar, 1581 yılında Kemirgu ve Besleney kabilelerinin beylerini "kafir" olarak zikrederken, Kabardey beyinin Müslüman olduğu bildirilmektedirler.⁹ Üç yıl sonra aslen Çerkez asıllı olan Özdemiroğlu Osman Paşa'yla birlikte Taman'a giden Trabzonlu Mehmet Aşıkı adlı bir şahıs Taman halkının, Müslüman ve "kafir" Çerkez ve Abazalardan oluştuğunu zikretmektedir.¹⁰ Bu bize, İslam'ın yayılışının 16. yüzyıla kadar Çerkezler arasında büyük bir ilerleme kaydedemediğini göstermektedir. Her hâlükarda ilerleyen süreçte Çerkezler arasında İslam'ın yayılışı, onların Osmanlılar ve Kırım Hanlığı ile yakın ilişkileri ile doğrudan bağlantılıdır. Öyle ki, bu ilişkileri geliştirmek için akrabalıklar dahi kurulmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Ayşe Hafsa Sultan, Kabardey kabilesindedir. İtalyan kaynaklarına göre, sultanın Kefe'de evlendiği karısı Mahidevran Sultan da Çerkez asıllıdır.¹¹

Çerkezler arasında bir müddet bulunan Dominikan Rahibi Johann Lucca'nın 1637 yılında naklettiklerinden 17. yüzyılda Çerkezistan'da Türk etkisinin oldukça kuvvetlendiği sonucuna varıyoruz. Lucca'nın verdiği bilgiye göre hem Çerkezce hem de Türkçe konuşan Çerkezler çoğunlukla Müslümandı. Bölgede Türklerin sayısı giderek artıyordu ve "Ortodoks inancından kalan tek adet, mezarlara yiyecek maddeleri taşımaktan ibaretti."¹²

Aynı yüzyılda, 1640 ve 1664 yıllarında, Çerkezler arasında bulunan Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinden hem Çerkezistan'daki dini durum hem de Osmanlı'nın Çerkez politikası hakkında bilgi ediniyoruz. Evliya Çelebi'ye göre İslam, Abazalar ve Çerkezler arasında belli ölçüde yayılmıştı, hatta onların camileri bile vardı. Ancak pagan adetleri de toplumda canlılığını korumaktaydı. Müslüman olanlar dahi senkretik bir dini hayat yaşıyorlardı. Örneğin Çerkez kabilesi Şefakeler, ne "kafir" ne de Müslümandı. Kendilerine kafir denildiği zaman kızar, Müslüman denildiği zaman önemsemezlerdi. Ahireti inkar ederlerdi. İnsanların bitkiler gibi büyüdüğünü,

⁷ Kırzıoğlu, 1998: 69.

⁸ Kanbolat, 1989: 49.

⁹ Kırzıoğlu, 1998: 440-441.

¹⁰ Kırzıoğlu, 1998: 78.

¹¹ Bilge, 2012: 60.

¹² Mostashari, 2001: 230-231.

sonra öldüğünü ve yok olduğunu iddia ederlerdi.¹³ Hatukay kabilesi mensupları “Lâ ilâha ill Allah” derler, kendilerine kafir diyeni öldürürlerdi. Ancak domuz eti yerler, oruç tutmazlar, namaz kılmazlardı.¹⁴

17. yüzyılda Çerkezler arasında Hristiyanlık oldukça zayıflamış, İslam ise sadece yüzeysel ve doğa dinleriyle karışık yavaş bir ilerleme kaydediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde Çerkezistan'a yönelik planlı ve sistematik bir din politikası olmadığını, ağırlıklı olarak bölgede ekonomik ve siyasi çıkarlarına odaklandığını görüyoruz. Örneğin Evliya Çelebi'nin de bildirdiği üzere, Çerkezler ve Abazlar arasında köle ticareti yaygındı. Hatta insanlar kaçırılıp satılabiliyordu. Beyler bile buna destek veriyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu da kölelerinin önemli bir kısmını Çerkezistan'dan sağlıyordu. Hatta Evliya Çelebi bile orada kendine köle kızlar ve oğlanlar satın almıştı.¹⁵ Bu kölelerin bazıları, Osmanlı sarayında eğitim görüp önemli mevkilere de gelebiliyorlardı. Örneğin, Çerkez Mehmet Paşa (1624-1625), Siyavuş Paşa (1651, 1656, 1687-88) ve Hüsrev Mehmet Paşa da (1839-40) Çerkez asıllıdır.¹⁶

18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı'nın Çerkezistan'da İslam'ı yaymak için bazı münferit girişimlerde bulunduğunu görüyoruz. Kırım Hanlığı 1703 yılında Kabardeyler üzerine bir sefer düzenlemiş ve onları yenerek vergiye bağlamıştır. Kabardeylerin Şögen denilen din adamları öldürülmüş ve Kabardeyler İslam'a davet edilmiştir. Her köye İslam'ı anlatması için bir imam tayin edilmiştir. Bu dönemde bölgede İslam'ın yayılış sürecinde önemli bir ilerleme olmuştur.¹⁷ Kadir Natho'ya göre, Sultan IV. Murat 1717 yılında Kırım hanları Devlet Giray ve Gazi Giray'a Kafkas dağ halkları arasında İslam'ı yayma emri vermiş ve hanların bu konudaki girişimleri Çerkezler üzerindeki Türk etkisini kuvvetlendirmiştir.¹⁸

Ancak genel olarak bakıldığında, Osmanlılar ile Çerkez aristokrasisi arasındaki 18. yüzyıla kadarki ilişkiler, karşılıklı çıkar politikası çerçevesinde, özellikle de köle ticareti alanında, gelişim göstermiştir. Bu politikanın sonucu olarak Osmanlı ve Kırım Hanlığı ile yakın ilişkiler kuran Çerkez aristokrasisi arasında İslam oldukça erken bir dönemde yayılmaya başlamıştır. Yani İslam'ın o dönemde yayılış sürecinde gelinen aşamanın, daha çok Çerkezlerin Kırım Tatarları ve Osmanlılarla ilişkilerinin doğal sonucu olduğunu görüyoruz.

Bu noktada genellikle aristokrat kesime ya da özgür ailelere mensup Çerkez mollalar da önemli rol oynamışlardır. Örneğin, gelişmiş bir hitabet yeteneğine sahip olan Kazanoko Jabag (1684-1749) ve Hacı İshak Abuk bunlara örnek olarak gösterilebilir.¹⁹

2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Çerkezistan'da İslam'ı Yayma Siyaseti (18. Yüzyıl)

2.1. Ferah Ali Paşa'nın Faaliyetleri

1775 yılına ait bir kaynakta Rusya'nın Çerkezistan'ı işgal planına dikkat çekilerek bununla ilgili endişenin dile getirilmesinden de anlaşıldığı üzere²⁰, Osmanlı Yönetimi, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (1774) sonra bölgeyi Rusya'ya kaptırma tehlikesinin ortaya çıkışıyla birlikte Çerkezistan'ın İslamlaşmasına büyük önem vermeye başlamıştır.

Bu nedenle Ferah Ali Paşa Çerkezistan'da bir kale inşa etmek ve Çerkezlerin Bab-ı Ali'ye sadakatini sağlamakla görevlendirilmiştir. Böylece kısa bir süre önce Kırım'ı ele geçiren Rusya'nın

¹³ Evliya Çelebi, 1928: 713.

¹⁴ Evliya Çelebi, 1928: 737.

¹⁵ Evliya Çelebi, 1896: 105; Kasumov, 1995: 28.

¹⁶ Mirza Bala, 1977: 380.

¹⁷ Kanbolat, 1989: 50.

¹⁸ Natho, 2019: 124.

¹⁹ Bilge, 2012: 426-429.

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ibn-ül Emin Tasnifi/Hariciye Evrakı, 1445, Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler 1, 2010: 35-37.

burayı da işgal etmesi engellenmeye çalışılacaktı. Ancak bunu sağlamak için öncelikle Çerkezlerin siyasi desteğini sağlamak gerekiyordu. Ferah Ali Paşa'nın Çerkezistan'daki faaliyetleri ve Çerkezlerin sosyo-kültürel hayatı hakkında, paşanın katibi Haşim Mehmet Efendi'nin 1798 yılında tamamlanan "Ahval-i Anapa ve Çerkes" adlı eserinden ilk elden ayrıntılı bilgiler edinebiliyoruz.

Kendisinin de aslen dindar ve sufi bir şahsiyet olduğu nakledilen Ferah Ali Paşa²¹ anlaşılacak kadar zor bir iş de olsa dini yayma görevini üstlenmekten memnun olmuştur. Sultanın (I. Abdülhamid) huzuruna çıktığında Çerkez kabilelerini kontrol etmek ve sadakatlerini sağlamak için çok para harcamak gerektiğinin önemini belirtmiştir. Paşa özellikle Çerkezlerin kalbini kazanmak için onların zevkine ve hayat tarzına uygun hediyelerin önemine dikkat çekmiştir. Örneğin Tatar yayı, altın ve gümüş işlemeli Abaza tüfekleri, kumaşlar, renkli astar kumaşları, patiska, deri, post, gül suyu, dikiş iğnesi, dikiş yüksüğü, tarak, zarif yün kumaşlar, çakmaktaşı vs. Bunlar ve gerekli bütün imkanlar sultan tarafından Paşa'ya sağlanmıştır.²²

Soğucak valiliğine atanan ve yaklaşık beş yıl (1780-1785) Çerkezistan'da ikamet eden ve Çerkezler arasında İslam'ın yayılmasına büyük katkı sağlayan Ferah Ali Paşa, Çerkezistan'ın manevi fatihi olarak adlandırılmıştır. Çünkü Ferah Ali Paşa anlaşıldığı kadarıyla, Çerkezleri kazanmak için daha önce izlenen çıkar odaklı siyasetten çok farklı bir yöntem kullanmıştır. Paşa, önemli ölçüde hoşgörü ve alçakgönüllülük esasına dayalı bir siyaset izlemiştir. Çerkezlerin toplumsal yapısı hakkında detaylı bilgiler edinip buna uygun bir yöntem geliştirmiştir. Paşa'yı siyasetinde başarılı kılan üç önemli hususiyet gözümüze çarpmaktadır:

- Çerkezlerin örf ve adetlerine, hayat tarzlarına, dini inançlarına ve dillerine saygı göstermiş, onlara karşı kibir gösterilmemesine dikkat etmiş ve kabilelerle doğrudan ilişkiler kurmuştur.
- Şiddet politikasından hemen hemen tamamen kaçınmıştır; tam aksine yumuşaklık siyaseti izlemiş ve Çerkezleri gönüllü olarak İslam'ı kabul ve Osmanlı'ya sadakat noktasında ikna etmeye çalışmıştır.
- Gönüllü olarak karar vermelerini sağlamak ve onların kalbini kazanmak için onlara karşı çok cömert davranmış ve sürekli hediyeler sunmuştur.

Öncelikle, Çerkezlerle sorunsuz iletişim kurabilmek için, çeşitli Çerkez lehçelerine hâkim Kirli Mehmet Ağa denilen Tamanlı bir şahıs tercüman olarak görevlendirilmiştir. Rusya'nın Kırım'ı işgalinden sonra dağılık vaziyette yaşayan Tamanlılar, yeniden kurulan Osmanlı kalesi Soğucak'a yerleştirilmişlerdir. Şehirde Paşa ve askerleri için bir saray inşa edilmiştir. Paşa, Çerkezlerle ilişkileri kuvvetlendirerek amacına daha kolay ulaşmak için onlarla akrabalık ilişkileri kurmaya karar vermiştir. İlk önce kendisi, Çerkezlerin en kalabalık kabilelerinden biri olan Şapsugların beyi Kobli Bey'in kızı ile evlenmiştir. Paşa, gelin alayına katılan maiyetine, asıl amacın evlilik değil, kabilelerin kalbini kazanmak olduğunu, bu nedenle yolda rastlanan insanlara karşılıksız olarak beğendikleri hediyelerden (yüzükler, taraklar, dikiş iğneleri, kurşun, barut vs.) verilmesi yönünde talimat vermiştir.²³

Paşa daha sonra kendi askerlerine, Çerkez kızlarının güzelliğini övdükten sonra, bunları köle pazarında bile bulmanın mümkün olmadığını söyleyerek onları da Çerkez kızlarıyla evlenmeye teşvik etmiştir. Bu kızlarla evlenerek onların İslam'la şereflenmesini sağlayanları bu dünyada ve ahirette büyük ödülleri beklediğini ifade etmiş, Çerkez bir kızla evlenen herkesin başlık parası, gelinin elbisesi, ev, ev eşyaları ve geçim giderleri gibi masraflarının devlet kasasından

²¹ Haşim Efendi, 2012: 146.

²² Haşim Efendi, 2012: 22-23.

²³ Haşim Efendi, 2012: 28-29.

karşılanaçağını açıklamıştır. Bu avantajlardan faydalanmak isteyen birçok Osmanlı askeri Çerkez kızlarla evlenerek onların Müslüman olmasını sağlamışlardır.²⁴ Ferah Ali Paşa'nın faaliyetleri sonucunda Soğucak, İslam'ı yayma merkezine dönüşmüştür. Minareden okunan ezan, gusül abdesti ve Müslüman ibadetleri, Osmanlı askerleriyle evlenen kızların akrabaları ve onların çevresindeki insanlarda şehri ziyaretleri esnasında büyük şaşkınlık yaratmıştır. Birçok insan, hamam gibi medeni hayatın birçok unsurunu Soğucak'ta tanımış ve büyük ilgi duymuştur. Bu ziyaretler esnasında bu insanlara, sadece Türkler değil, aynı zamanda onlarla evlenen Çerkez kızlar da İslam'ın propagandasını yapmışlardır. Bu kızlar, ziyaretçilere Kur'an ayetleri, dualar ve ibadetler konusunda sürekli açıklamalar yapmışlardır.²⁵ Elbette Çerkezlerin, propaganda yapan bu kızların kendi milletinin fertleri olması nedeniyle onlara daha fazla güven duyuşu, propagandanın daha başarılı olmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca iletişim dilinin Çerkezce olmasının açıklamaların doğru anlaşılmasındaki rolünü de unutmamak gerekir.

"Tek yaratıcı Allah'tır ve O, insanın yaptığı her şeyi görmektedir, günahların ve sevapların anlamı, sünnet olma, gusül abdesti, yeniden diriliş, helal ve haram" gibi konular, propaganda konuşmaları ve vaazların ana odak noktalarını oluşturmuştur. Ayrıca insanlara cennetin nimetleri anlatılmış ve Allah'ın Müslümanları cennete alacağı ve İslam'ı kabul etmemekte direnenlerin ise Ruslarla birlikte cehenneme düşeceği vurgulanmıştır. Halktan İslam'ı kabul edip emirlerine uymasını talep eden Paşa, Tanrı'nın, bugüne kadar işledikleri günahları bağışlayacağı konusunda kendilerine güven verip onları cesaretlendirmiştir. Böylece özellikle İslam'ın ilk kez planlı ve sistematik olarak anlatılması ve sunulan hediyeler etkisini göstermiş ve Çerkezler kitlesel olarak din değiştirmeye başlamışlardır. Elbette hayat tarzlarına ve adetlerine gösterilen saygının da etkisini unutmamak gerekir. Çerkezlerin talebi üzerine İstanbul'dan gönderilen sünnetçinin bir Çerkez kızla evlenmesi ve Çerkez adetlerini öğrenerek Çerkez elbiseleri giymesi buna iyi bir örnektir.²⁶ Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, Çerkezlerin isteği üzerine her yere kendilerine İslam'ı öğretecek imamlar gönderilmiştir. Hangi yıl olduğunu tespit edemiyoruz, ancak imamların aktif olduğu o yıla "imamlar yılı" denilmiştir.²⁷

Ferah Ali Paşa'nın Çerkezistan'daki en önemli faaliyetlerinden biri de antik liman şehri Anapa'nın kalıntıları üzerine yeni bir kalenin inşa edilışıdır. Paşa, Rus hakimiyetini kabul etmeyen 40.000 Tatar savaşçıyı, sultana sadık olmaları ve İslam'a bağlı kalmaları şartıyla, aileleriyle birlikte Çerkezistan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirerek bölgedeki Müslüman nüfusu artırmıştır. Anapa'da bir cami, bir kütüphane, iki hamam, birçok dükkan ve misafirler ve fakirler için hanlar açılmıştır.²⁸

Ayrıca Ferah Ali Paşa, Müslümanlara birçok imtiyazlar sağlayan bir kanun çıkarmıştır. Bu kanunun getirdiği düzenlemelerden en önemlileri şunlardır: Dininden dönüp de sonra tekrar İslam'ı kabul edenler ile Müslümanlar ve yeni Müslüman olanlar öşr vergisi dışında bir vergi ödemeyecekler. Bunlar, sultan ve paşanın düşmanlarına kendi düşmanları gibi davranacaklar. Kızlarını Müslüman olmayanlarla evlendirmeyecekler, Ermeni damatlarını İslam'a davet edecekler. Bunu kabul etmeyenler idam edilecek. Müslüman Çerkezler, pazarda sattıkları malları için pazar ücreti ödemeyecekler. Ayrıca Çerkez yönetici kesimine mensup olan ve nüfuz sahibi bazı kişilerin gümrük gelirlerinden maaş almasına karar verilmiştir.²⁹

Anapa'ya gönderilen bir Osmanlı memuru olan Mehmet Tatar, 1785 yılında Ferah Ali Paşa'nın olağanüstü çabaları ve bunun olumlu sonuçlarından bahsetmektedir. Ayrıca Mehmet Tatar, Paşa'nın topçu uzmanı Humbaracı Hüseyin Ağa'nın da Çerkezler arasında yoğun bir İslam pro-

²⁴ Haşim Efendi, 2012: 43.

²⁵ Haşim Efendi, 2012: 46-48.

²⁶ Haşim Efendi, 2012: 48-51.

²⁷ Ahmet Cevdet Paşa, 1972: 256-257.

²⁸ Haşim Efendi, 2012: 54-69.

²⁹ Haşim Efendi, 2012: 68, 92.

pagandası yaptığını vurgulamaktadır. Buna göre, Hüseyin Ağa sürekli Abaza ve Çerkez kabileleri özellikle şu sözlerle ikna etmeye çalışmıştır: “Müslüman olun, ahiret var, cehennem var, pişman olmayacaksınız, bana dua edeceksiniz.”³⁰ Osmanlı arşiv belgeleri Ferah Ali Paşa'nın çabaları sonucu birçok Çerkez kabilesinin Osmanlı'ya sadakatini sağlandığını göstermektedir.³¹ Şüphesiz Paşa'nın faaliyetleri Çerkez toplumunda İslam'ın kökleşmesine önemli katkı sağlamıştır. Ferah Ali Paşa'nın valiliğinden yaklaşık çeyrek asır sonra 1807-1808 yıllarında Kafkaya'da bulunan Alman Doğu Bilimci Julius Klaproth, halkın İslam'ın gelişinden sonra bazı adet ve alışkanlıklarını değiştirdiğini yazmaktadır: Örneğin birçok insan konyak içmeyi, domuz eti yemeyi, tütün içmeyi bırakmış, bıyık yerine sakal uzatmaya başlamıştır.³²

2.2. 19. Yüzyıldaki Osmanlı Siyaseti ve Bölgedeki Dini Durum

19. yüzyılın ilk çeyreğine bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki İslamı yayma siyaseti sayesinde İslam'ın önemli bir yayılma aşaması kaydettiği görülür. Hatta İslam, feodal düzene dayalı Çerkez toplumsal yapısı üzerinde de önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Örneğin toplum eşit haklar fikriyle tanışmaya başlamıştır. Hasan Paşa, 1826 yılında Natukay, Şapsug ve Abadzek kabilesi soylularının ayrıcalıklarını kaldırmıştır.³³ Julius Klaproth'un bildirdiğine göre, Çerkez beyleri, örneğin başkalarının sürülerden bedava koyun ve at alma adetinden vazgeçmişlerdir.³⁴

Ancak İslami kurallar, adetler ve yaşam tarzı, Çerkez toplumuna tamamen egemen olamamıştır. Toplum üzerinde güçlü bir etkiye sahip bir ulema kesimi oluşamamış, şeriat kanunları geçerli olamamıştır. Bir Rus memuru Moskova'ya gönderdiği raporda bu konuyla ilgili şunları yazmıştır: “Çerkezler Muhammed'in dinine inanıyorlar. Fakat dine fazla önem vermezler. Lezgiler ve Çeçenlerin aksine şeriattan hiç haz etmezler”.³⁵ Nitekim 1826 yılında Anapa Valisi Hasan Paşa'ya sadakatlerini resmen bildiren Vubih, Vardane ve Şasa kabilesi beyleri, o güne kadar şeriata uymadıklarını belirtmişler, ancak bundan sonra ona sadık kalacaklarına ve kabilelerine İslam'ı öğreteceklerine dair Paşa'ya söz vermişlerdir.³⁶

19. yüzyıldan itibaren Kafkasya üzerindeki Rus baskısı ve etkisinin önemli ölçüde artması neticesinde Osmanlı Yönetimi, dikkatini Çerkezistan'a daha fazla yöneltmeye başlamıştır. Kuban Nehri ötesinde yaşayan kabilelere, sadakatlerini sağlamak için Osmanlı tarafından düzenli ödemeler yapılmıştır. Anapa Valisi Seyyit Ahmet Paşa'ya bu ödemeler için yıllık 30.000 kuruş gönderilmiştir. Ayrıca Paşa, kabileleri Osmanlı'ya bağlamak için, onları bizzat ziyaret ederek hediyeler sunmuştur. Buna ilaveten halkla konuşmak üzere din bilginleri de ziyaretler düzenlemişler, Muhammet Birgivi'nin eserlerinden ve dua kitaplarından dağıtmışlardır. Ayrıca yukarıda sözü edilen Hasan Paşa da Mirza Devlet Nogay'ın kızıyla evlenmiş ve oda selefi Seyit Ahmet Paşa gibi din bilginleriyle birlikte Kuban ötesi Çerkezlerine ziyaretler düzenlemiştir.³⁷ Osmanlı Yönetimi elbette Çerkezlere maaşlı mollalar da göndermiştir. Bunların en tanınmışlarından biri, birçok hediye ile Çerkezistan'a giden Rizeli Dersiam İbrahim Efendi'dir. Bu şahıs, kırk yıl boyunca Çerkez ve Abaza memleketlerini dolaşarak İslam'ı yaymaya çalışmış, Kodeş adlı kutsal ağaçları yaktırmış ve köylere camiler inşa ettirmiştir.³⁸

Kaynaklar zaman zaman inşa edilen camilerin, okulların ve gönderilen din görevlilerin sayısını dahi vermektedirler. Örneğin, 1810 yılında Kuzey Batı Çerkezistan'da halk ve Çerkez beyleri

³⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun 21/1011-C, Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler 1, 2010: 43-48.

³¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun 211/11394; Hatt-ı Hümayun 186/8730; Hatt-ı Hümayun 1004/42118-T, Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler 1, 2010: 48-51, 59-60.

³² Klaproth, 1812: 567-568.

³³ Dirr, 1913: 870.

³⁴ Klaproth, 1812: 567-568.

³⁵ Kasumov, 1995: 32.

³⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun 1104/44590-A, Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler 1, 2010: 69-72.

³⁷ Bilge, 2005: 185-187.

³⁸ Bilge, 2012: 429.

tarafından 85 cami yaptırılmış ve bunların imamları Osmanlı sultanı tarafından görevlendirilmiştir.³⁹ 1830'lu yıllarda başta Kabardeyler olmak üzere çeşitli Çerkez kabilelerine ait 119 cami bulunuyordu. Çerkezler 1912 yılında Kuban bölgesinde 210 cami, 42 mederese ve 474 din bilginine sahipti.⁴⁰ Aynı zamanda okul olarak da hizmet veren camilerde insanlara Osmanlı bilginleri ve imamları tarafından Kur'an okuma ve İslam dini hakkında temel bilgiler yanında Türkçe okuma yazma da öğretiliyordu. 19. yüzyıl başlarında Çerkezistan'da yaklaşık 40 okul bulunuyordu ve Türkçe, Çerkezler arasında oldukça yaygındı.⁴¹

İslam'ın Çerkezistan'da yayılışında Osmanlı din politikası yanında Rusya'nın yayılmacı ve sömürgeci tutumunun da önemli bir etkisi olmuştur. Çünkü bu tutum Çerkezlerin büyük tepkisine neden olmuş ve Müslüman güçlere yakınlaşmalarına katkıda bulunmuştur. Rus Tarihçi Nikolai Dubrovin (Ölm. 1904), İslam dininin, Çerkezlerle Ruslar arasındaki düşmanlık yüzünden tercih edildiğinin özellikle altını çizmektedir.⁴² Şapsug kabilesi prensi Sefer Bey'in II. Mahmud'a yazdığı bir mektubu içeren 1827 tarihli bir Osmanlı belgesinde, bu düşmanlığın, Çerkezleri Osmanlı-Müslüman bayrağı altında birleştirmiş rolüne özellikle dikkat çekilmektedir. Ayrıca aynı belgede Sefer Bey, Sultanın, İslam'ın yayılışındaki etkisine değindikten sonra, kabilesinin henüz Müslüman olmayan dörtte birlik kısmının Anapa paşası vasıtasıyla hakimiyet altına alınmasını tavsiye etmektedir. Sultan da bu tavsiyenin yerinde olduğuna karar vermiş ve gereğinin yapılmasını emretmiştir.⁴³ Sultan Mahmut'un Çerkezistan'a büyük ilgisi ve Çerkezlerin de Osmanlı'ya karşı olumlu tutumunda Çerkezlerle olan akrabalık ilişkilerinin önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Çerkezler, Avrupalı devletlere yönelik 1835 yılında çıkardıkları bağımsızlık manifestosunda şunu ifade etmişlerdir:

"... Sultanın damarlarında bizim kanımız, Çerkez kanı, dolaşmaktadır. Annesi ve haremi Çerkezdir. Köleleri Çerkezdir. Bakanları ve generalleri Çerkezdir. O bizim inancımızın ve ırkımızın lideridir; o bizim kalbimize sahiptir ve biz de ona sadakatimizi bildiriyoruz."⁴⁴

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün çabalarına rağmen Çerkezistan ve Abhazya'nın Rusya tarafından ele geçirilmesi engellenememiştir. 1828/29 Osmanlı Rus savaşında Anapa Rusların eline geçmiş, sadece Acaristan Osmanlı'da kalmıştır.⁴⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılın sonlarından itibaren Çerkezistan'da izlediği planlı ve sistematik İslamı yayma siyaseti sonucunda İslam, Çerkezlerin çoğunluğunun dini haline gelse de, bu siyasetin kesintiye uğraması, İslam'ın senkretik yapıdan kurtularak kökleşmesini engellemiştir. 19. yüzyılda İslami gelenekler ve hayat tarzı Çerkez toplumu tarafından geniş ölçüde kabul görse de mevcut din, senkretik bir yapı arz ediyordu. Ahmet Cevdet Paşa'nın tespitine göre, Çerkezlerde İslam dini, eski pagan inanç unsurlarıyla karışık bir hal almıştı ve yüzeyseldi. Çerkezlerin İslami ibadetleri Tanrı'ya değil, bolluk ve berekete yönelikti.⁴⁶

Doğa dinlerinin Çerkezlerin toplumsal yaşamındaki etkisini sürdürmeye devam ettiğini, Kafkasya'ya seyahat eden Avrupalı seyyahların gözlemleri de teyit etmektedirler. Çerkezistan'da bir yıl (1838/39) geçiren "The Times" gazetesi muhabiri J.A. Longworth şunları not etmiştir:

"... Herkes İslam'a inanmasına rağmen, bu dinin emirleri ve adetleri burada zayıf uygulanıyor: Şapsug ve Natukayların erkeklerinin çoğunluğu sünnetsiz ve bana animist ritüellerin ve sunulan kurbanların kıyı bölgesinin birçok yerinde değiştirildiği, ancak tamamen yok olmadığı söylendi. Hala tek gerçek ve kutsal tapınma nesnelere camiler değil, kutsal ormanlar ve Kodoş dedikleri ağaç ve buralarda yapılan kutlamalar, kitleleri namazdan fazla çekiyor. Liderler ve Efendiler tarafından

³⁹ Özsaray, 2012: 201-204.

⁴⁰ Kasumov, 1995: 40.

⁴¹ Bilge, 2012: 430-431.

⁴² Kasumov, 1995: 35.

⁴³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun 1103/44583, Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler 1, 2010: 72-75.

⁴⁴ Urquhart, 1836: 189.

⁴⁵ Bilge, 2005: 190-193.

⁴⁶ Ahmet Cevdet Paşa, 1972: 381-382.

desteklenen ve tatbik edilen İslam'a saygı gösteriliyor, fakat Paganizm, gelenekler, alışkanlıklar ve duygularla bağlantısı nedeniyle çok daha popüler durumda.”⁴⁷

İngiliz Şarkiyatçı Louis Loewe'e (öl. 1888) göre "... Beyler ve soylular sunni olmalarına rağmen, halk kitlesi eski putperestliğe sıkı sıkıya bağlı" idi.⁴⁸ Osmanlı hakimiyeti sonrası Çerkezistan ve Abhazya'daki İslam'ın durumuna dair en çarpıcı gözlemleri, 1845 yılında Abhazya'da bulunan Alman araştırmacı Friedrich Bodenstedt'in eserinde (Ölm. 1892) buluyoruz:

"Hristiyan ve Müslüman kiliselerinden bazı şeylerin kendi kültleriyle karışımı kaçınılmaz olsa da, Abazalar, gizlice eski adetlerine ve eski putlarına tapmaya her zaman sadık kaldılar. Birçok bayramı kutluyorlar, domuz eti yiyorlar ve Hristiyan usulüne göre haçı kutsal sayıyorlar; diğer taraftan oruç tutuyorlar ve abdest alıyorlar ve Türkler gibi çok eşliliğe mühamaha gösteriyorlar. Bu halk, kullanılmaları da eski kiliseler ve manastırları kutsal sayıyor. Eskiden Abazalar mutlu bir şekilde seferden döndüğünde ganimetlerinin bir kısmını tanrılara kurban olarak sunaklara bırakırlardı. 1845 yılında meşhur Pitzunda Tapınağı'nda hala çok sayıda zırhlar, elbiseler ve her çeşit silahtan oluşan savaş araç gereçlerinin kurban olarak sunulduğunu gördüm. Bugün hala en önde gelen tanrılarından olan Ormanlar tanrısı Mefitça ile birçok ağaca, özellikle de çınarlara tapıyorlar. Her kabilenin, önemli müzakereler esnasında sanki bir tanık gibi çağırdıkları böyle bir çınarı bulunuyor. Her önemli ortak girişimden, özellikle de seferden önce, ormanın en saygıdeğer meşesinin etrafında toplanıp onun dallarını silahlar ve renkli bezlerle süslüyorlar, gövdesine kılıçlarıyla dokunuyorlar ve amaçlarına ilişkin yemin ediyorlar. Eski pagan gelenekleri, İslam'ın etkisini daha fazla hissettirdiği sahile daha yakın yaşayan kabilelerde neredeyse tamamen ortadan kalkmışken, bu gelenekler yüksek dağların iç kısımlarında hala özgün şekliyle varlığını sürdürüyor.”⁴⁹

Sonuç

Bilinen en eski inançları doğa dinleri olan Çerkezler arasında, 6. yüzyıldan 13. yüzyılda Altın Orda Devleti'nin kuruluşuna kadar Hristiyanlık yayılmıştır. Çerkezler arasında Altın Orda Devleti vasıtasıyla İslamlaşma devam etse de İslam onlar arasında geniş ölçüde yayılma imkanı bulamamıştır. Çerkezistan'da İslam'ın yayılma süreci 15. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlı hakimiyetindeki Kırım Hanlığı vasıtasıyla ivme kazanmıştır. Ancak bu süreç, bu iki gücün İslam'ın yayılışından ziyade Çerkezistan'daki ekonomik ve siyasi çıkarlarını ön planda tutması nedeniyle 18. yüzyılın sonlarına kadar oldukça yavaş ilerlemiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında güneye doğru hızla ilerleyen Rus yayılması Osmanlı İmparatorluğu'nu, Çerkezistan'ı kaybetmemek için politika değişikliğine zorlamıştır.

Böylece, Çerkezistan'da özellikle bölgedeki İslamı yayma siyaseti öne çıkarılmış, Çerkezlerin İslam'ı kabul etmesi ve dindaşları olan Türklerle sadakat göstermeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Bu nedenle Osmanlı Yönetimi, 1780'li yıllardan itibaren bölgede büyük finansal kaynaklarla desteklenen yoğun ve planlı bir İslamı yayma siyaseti izlemeye başlamıştır. Özellikle Ferah Ali Paşa'nın bu planlı siyaset çerçevesinde Çerkezistan'a gönderilişi ve burada Çerkez adet ve hayat tarzına saygılı bir tutum içerisinde çeşitli yöntemlerle (özellikle hediyeler, Çerkez kızlarla Türkler arasındaki evlilikler) İslam'ı yayma çalışmaları çok başarılı olmuştur.

Rusların 19. yüzyıldan itibaren Kafkasya'ya doğru ilerleyişi Osmanlı Yönetimi'ni bölgedeki İslamı yayma siyasetini kuvvetlendirmeye yöneltmiştir. Çerkez kabilelerini kazanmak için finansal yardımlar yapılmış, Osmanlı paşaları ve bilginleri kabilelere bizzat ziyaretler düzenlemiş, kendilerine dini kitaplar dağıtılmış, hediyeler takdim edilmiştir. Hatta Çerkezler arasında dolaşarak onlara dini anlatması için maaşlı din görevlileri gönderilmiştir. 19. yüzyıl boyunca Çerkezistan'da yüzlerce cami, onlarca okul ve medrese ortaya çıkmış, çok sayıda din bilgini görevlendirilmiş, hatta Çerkezler Türkçe öğrenmeye başlamışlardır.

⁴⁷ Longworth, 1840: 198.

⁴⁸ Loewe, 1854: 5-6.

⁴⁹ Bodenstedt, 1848: 173-175. 19. yüzyılda Çerkezistan'daki dini durum hakkında benzer bir tasviri de İsviçreli Seyyah Frédéric Du Bois de Montpéroux'in eserinde buluyoruz. Bkz. Montpéroux, 1842: 76-81.

Çerkezistan'ın 1828/29 Osmanlı Rus savaşından sonra Rusların eline geçmesi ile Osmanlı'nın bölgedeki İslamı yayma siyaseti, dolayısıyla İslam'ın senkretik yapıdan kurtularak kökleşme süreci kesintiye uğramıştır. 19. yüzyıl kaynaklarının verdiği bilgiye göre, Çerkezlerin büyük bölümü Müslüman olsa da doğa dinlerine ait adet ve alışkanlıklar tamamen terk edilmemiştir. Çerkezlerin, İslam dini ile ilk kez Ferah Ali Paşa'nın valiliği esnasında yoğun temasa geçtiği düşünülecek olursa, eski dinlerine ait gelenekleri, kültleri ve ayinleri yüz yıldan kısa bir sürede tamamen terk etmeyerek senkretik bir dini hayat yaşamalarının (özellikle de ulaşılması zor dağlarda yaşayanların) doğal olduğu söylenebilir. Kaldı ki, köklü bir İslam kültürünün hakim olduğu Anadolu'nun bile bazı yerlerinde eski doğa dinlerine ait bazı izlere (örneğin adak adanan mezarlar, adak ağaçları vb.) rastlamak mümkündür.

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çerkezistan'daki İslamı yayma siyaseti neticesinde Türklerle Çerkezler arasında bir din ve kültür bağı kurulmuştur. Bu bağ neticesinde 1864 Çerkez sürgünü esnasında yüzbinlerce Çerkez Osmanlı topraklarına yerleştirilmiştir. Bilinmektedir ki, bugün Çerkezlerin en büyük bölümü Türkiye'de yaşamaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Diğer Kaynaklar

Ahmed Cevdet Paşa, (1972), *Tarih-i Cevdet*, 1, İstanbul: Sabah.

Bala, Mirza (1977), "Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, 3, İstanbul: MEB Yayınları, 375-386.

Bilge, Sadık Müfit (2012), *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, İstanbul: Kitapevi.

_____, (2005), *Osmanlı Devleti ve Kafkasya. Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya'nın Siyasî-Askerî Tarihi ve İdarî Taksimâtı (1454-1829)*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

Friedrich Bodenstedt (1848), *Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen. Ein Beitrag zur neuesten Geschichte des Orients*, Frankfurt am Main: Kessler.

Dirr, A., (1913), "Çerkessen", *Enzyklopaedie des Islam*, 1, Leiden: Brill, 869-871.

Evliya Çelebi, (1896), *Seyahatname*, 2, İstanbul: İkdam Matbaası.

_____, (1928), *Seyahatname*, 7, İstanbul: Devlet Matbaası.

Haşim Mehmet Efendi, (2012), *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, Hazırlayan: Mustafa Özsaray, İstanbul: Kafkas Vakfı.

Kanbolat, Yahya (1989), *Kuzey Kafkasya Kabilelerinde Din ve Toplumsal Düzen*, Ankara: Bayır Yayınları.

Kasumov, Aliy und Kasumov, Hasan (1995), *Çerkes Soykırımı. Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi (Orjinal başlık: Genocid Adygov. Iz Istorii Bor'by Adygov za Nezavisimost' v 19. Veke)*, Rusça'dan çev. Orhan Uravelli, Ankara: Takav Matbaası.

Kırzioğlu, Fahrettin (1998), *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Klaproth, Julius (1812), *Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808, auf Veranstaltung der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg, enthaltend eine vollständige Beschreibung der kaukasischen Länder und ihrer Bewohner*, Bd. 1, Halle und Berlin: Hallisches Waisenhaus.

Loewe, Louis (1854), *A Dictionary of the Circassian Language, in two parts: English-Circassian-Turkish, and Circassian-English-Turkish*, London: Bell.

Longworth, J. A. (1840), *A Year among the Circassians*, 1, London: Colburn.

Montpéroux, Frédéric Du Bois de (1842), *Reise um den Kaukasus, zu den Tscherkessen und Abchasen nach Kolchis, Georgien, Armenien und in die Krim. Eine von der georgischen Gesellschaft zu Paris gekrönte Preisschrift. Nach dem Französischen*, Bd. 1, Darmstadt: Leske.

Mostashari, Firouzeh (2001), "Colonial Dilemmas: Russian Policies in the Muslim Caucasus", Geraci, Robert P. and Khodarkovsky, Michael (Eds.), *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*, Ithaca/New York: Cornell University Press, 229-249.

Natho, Kadir I. (2009), *Circassian History*, New York: Kadir I. Natho.

Özsaray, Mustafa (2012), *Çerkeslerin İslamlaşması. Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkasya'ya Girişi*, İstanbul: İz Yayıncılık.

Quelquejay, Ch.-Ayalon, D.-Inalcık, Halil (1965), "Çerkes", *EI2*, 2, Leiden: Brill, 21-25.

Tardy, Lojos (1978), "The Caucasian Peoples and their Neighbours in 1404", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 32, 83-111.

Urquhart, David (Ed.) (1836), *The Portfolio or a Collection of state Papers, Etc. Etc. Illustrative of the History of our Times*, 1, London: James Ridgway and Sons.

Yıldız, Yusuf (2018), "17. ve 18. Yüzyıl Batılı Seyyahların Eserlerinde Çerkez Kültürüne Dair Notlar", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 219-240.